

“אל תיטוש תורת אמך”

(האם אשה נשואה צריכה לאמץ את מנהגי משפחת בעלה?)

עם ריבוי ה"זוגות המעורבים" (בין-עדתיים) הולכות ומתעצמות השאלות המתעוררות ביחס לשינויי המנהגים. גדולי דורנו הכריעו ש"נקבה תסובב גבר" ועל האשה לעזוב את מנהגי ביתה וללכת אחרי בעלה. זו תשובה פשוטה וחד-משמעית, יש בה משהו נוח, והיא עשויה למנוע ויכוחים ומריבות. אולם לא תמיד הולמת תשובה זו את תנאי החיים שלנו. נוצרים מתחים עם ההורים, בנים נקרעים בין שני המנהגים, יש בנים שהם תשעים אחוז מעדה אחת, הקהילה בה הם גרים מאותה עדה, ואף על פי כן מנהגם נקבע לפי עדת סב האב. כיצד ימצאו את ידיהם ואת רגליהם? יש זוגות הקשורים יותר למשפחת האשה או גרים בקהילת עדתה. כמו כן יש זוגות שבהם האשה היא הרוח החיה בבית והיא המעצבת את פניו, ואף על פי כן עליהם ללכת אחרי האב. יש אפוא לשוב ולבחון את העמדה ההלכתית העקרונית הפסקנית הזאת ביחס לאשה ומעמדה בתוך הזוגיות, ולבדוק אם אכן נאמרה על המציאות של היום.

א. "נקבה תסובב גבר"?!

הפוסקים שדנו בכך הביאו מקורות רבים הקובעים לכאורה באופן חד-משמעי, שלעולם האשה בטלה לבעלה, אבל עיון בדברים מעלה שאין מדובר בהלכה גמורה אלא במליצה בלבד.

1. "אין לך כשרה בנשים אלא אשה שעושה רצון בעלה" (תנא דבי אליהו רבה ט; הובא בשו"ע, אה"ע סט, ז). הרמב"ם (הל' אישות טו כ) הרחיב עוד בדברים:

וכן ציוו חכמים על האשה שתהיה מכבדת את בעלה ביותר מדאי, ויהיה לו עליה מורא ותענשה כל מעשיה על פיו ויהיה בעיניה כמו שר או מלך, מהלכת בתאוות לבו ומרחקת כל שישנא.

אכן האשה מצננה לבטל דעתה מפני רצון בעלה, אולם לא רק היא מצווה על כבודו אלא גם הוא מצווה על כבודה (רמב"ם שם הל' יט):

וכן ציוו חכמים שיהיה אדם מכבד את אשתו יותר מגופו ואוהבה כגופו.

יתר על כן, לא תמיד צריכה האשה לבטל את דעתה בפני בעלה. לדוגמה, אם הבעל רוצה חלילה לעבור עבירה, על האשה להיות לו לעזר דווקא על ידי שתעמוד כנגדו. אימתי מתגלה יחס האשה לבעלה? בענייני החולין שלו, שבהם הוא מגלה את רצונו האישי. אבל אם היא כפויה לשמור על מחויבותה למנהגי בית אביה, אין בזה כל פגיעה בו. בענייני שמיא גם הבעל מצווה להיכנע, וממילא אינו יכול לצוות אותה להיבטל מהם.

2. פטרו אשה נשואה מכיבוד אב ואם, לכאורה משום שכיבוד בעלה קודם לשאר חובותיה, והוא הדין למנהגיה. אולם אין זה הטעם הנכון, שהרי כבוד אביה ואמה הוא מדאורייתא וגדול מכבוד הבעל, אלא משום שהיא משועבדת לבעלה, ושיעבוד זה אינו מאפשר לה לעסוק בכיבוד אב ואם כמבואר בשו"ע (יו"ד רמ, יז, עפ"י קדושין ל, ב):

אחד האיש ואחד האשה שווים בכבוד ובמורא של אב ואם, אלא שהאשה אין בידה לעשות, שהיא משועבדת לבעלה...

וכן כתב בפרישה שם (ס"ק כה) שאשה אפילו בגופה אינה יכולה לכבדו "שהיא משועבדת למלאכת בעלה בכל עת".

הרמב"ן (בתשובה המובאת בב"י, יו"ד סי' רלט) פטר גם את הבעל מכיבוד אביו ואמו כשהוא הולך אחרי אשתו למקומה:

נראה שאם נשבע לדור במקום שנשא אשה, אעפ"י שע"י כן מתבטל מכבוד אב ואם לא היו נשבע לבטל את המצוה. וכיון שלא היו נותנין לו אותה אשה עד שיישבע כן, נדחה כיבוד אב ואם מפניה.

האם עצם השעבוד לבעלה מחייב אותה לנהוג במנהגיו? לא בהכרח, שהרי אין בו אמירה ערכית אלא התחייבות מעשית ממונית, ואם כנים דברי התשב"ץ בסמוך שלא ייתכנו שני מנהגים בבית אחד, ומנהגים מיוחדים לאשה יפריעו לניהולו התקין של הבית, הרי הם סותרים את שעבודה לו, אולם להלן (ראה פרק ב) הבאנו את דעת הסוברים שאין מניעה לשני מנהגים ואין אחד בא על חשבון השני, לפיכך אין זה נוגע לשעבוד האשה לבעלה כלל. יתירה מזאת, אם זו התחייבות ממונית ולא אמירה עקרונית, הרי ביד הבעל למחול על שעבודה ואז תוכל לנהוג כמנהגיה.

3. מקור קדמון אחד לדבר זה נמצא כבר בשו"ת תשב"ץ (ח"ג סי' קעט):

במקומות שיש קהילות חלוקות בתקנותיהם, שהם כמו שני בתי דינין בעיר אחת, פלג מורין כב"ש ופלג מורין כב"ה, דלית ביה משום לא תתגודדו, לא תעשו אגודות אגודות (יבמות יד, א), ונשא איש מאנשי קהילה אחת אשה מאנשי קהילה אחרת - אין ספק שהאשה היא נכללת עם בעלה בכל חיובו, דאשתו כגופו בכל הדברים. ונפטרת מקהילת בית אביה. ודבר זה מילתא דפשיטא היא ואין בו ספק, שלא יהיו שנים מסובין על שולחן אחד חלוקין בעיסותיהן, האסור לזה מותר לזה.

"אשתו כגופו", לכאורה כוונתו שהאשה בטלה לבעלה לכל דבר, ואף על פי כן חזר התשב"ץ ונימק את הדבר בכך "שלא יהיו שנים מסובין על שולחן אחד חלוקין בעיסותיהן". והרי אם האשה בטלה לבעלה לגמרי, הנימוק הזה מיותר. לפיכך נראה ש"אשתו כגופו" כאן אינו אלא מליצה. ההלכה ש"אשתו כגופו" אומרת אמנם שרואים אותם כחטיבה אחת וגוף אחד לעניינים שונים, כמו פדיון שבויים¹, עדויות², התרת נדרים³, עירובין⁴, הדלקת נרות חנוכה⁵, או שממגע סתמי אינו גורם להרהור⁶. אך אין כאן אמירה מפורשת שהגוף האחד הזה ילך אחר הבעל; יכול להיות גם להפך, שהרי בנרות חנוכה לא רק האשה יוצאת בהדלקת הבעל אלא גם הוא יוצא בהדלקתה. הרשב"ץ קבע אפוא עיקרון אחד: משום שלום בית אין לנהוג בו שני מנהגים, והואיל ודרכו של עולם שהאשה גרה עם משפחת בעלה, התוצאה היא שתהא פטורה ממנהגי בית אביה. ולהלן (פרק ב) נעסוק בחלוקת העיסות.

4. "כי ברא ה' חדשה בארץ, נקבה תסובב גבר" (ירמיה לא, כא). פסוק זה מובא על ידי כמה מן האחרונים בהקשר לנד"ד (שו"ת אדמת קודש ח"ב סי' ב; שו"ת יביע אומר ח"ה או"ח סי' לז; יחוה דעת ח"א סי' יב). אולם ברור שזו מליצה בעלמא, ואין פה הלכה מחייבת. כי הפסוק אמר דווקא את ההפך: סדרו של עולם – שהגבר מחזר אחרי אשתו והולך אחריה, כאמור (בראשית ב, כד):

1 רא"ש כתובות פ"ד סי' כב.

2 בכורות כה, א לעדות בענייני איסור והיתר; רא"ש מכות פ"א סי' יג לעדות בדיני נפשות.

3 רא"ש נדרים פ"א סי' א; ש"ך יו"ד סי' רלד ס"ק ע.

4 משנ"ב סי' שסז ס"ק א.

5 עי' משנ"ב סי' תרעה ס"ק ח.

6 ברכות כד, א.

"על כן יעזוב איש את אביו ואת אמו ודבק באשתו", אלא שלעתיד לבוא יברא ה' חדשה בארץ וישתנו הדברים. וכך אמרו חכמים (מדרש תהלים עג, וכן פירשו רש"י ורד"ק):
אמר ר' שמואל בר נחמני: לפי שבעולם הזה הזכר מסבב אחר הנקבה, אבל לעתיד לבוא הנקבה תסובב אחר הזכר, שנאמר: נקבה תסובב גבר. כך לפי שבעולם הזה הקב"ה מחזר על ישראל שיעשו תשובה, אבל לעתיד לבוא ישראל מחזרין אחר הקב"ה שיעשה רצונם.

ב. שני מנהגים בבית אחד

הרשב"ץ קבע שחייבים ליישם בבית מנהג אחד:

שלא יהיו שנים מסובין על שולחן אחד חלוקין בעיסותיהן, האסור לזה מותר לזה.
לרשב"ץ ברור שבני הזוג לא יכולים לקיים שני מנהגים בבית אחד. אי אפשר באופן מעשי שלא ייכשלו זה באיסורו של זה, ואי אפשר לשמור על שלום הבית כאשר בני הזוג נוהגים איסור זה בשל זה, לכן על האשה לוותר על מנהגיה מפני מנהג בעלה. אולם יש לסייג את הדברים.
האגרות משה (או"ח ח"א סי' קנח) קיבל עיקרון זה שאסור לקיים בבית אחד שני מנהגים אלא ראוי שהאשה תבטל את עצמה ותנהג כבעלה בין להקל בין להחמיר. אעפ"כ תחם את הדברים וכתב שאין זה נוגע אלא למנהגים המשותפים לשני בני הזוג, אבל בדברים הנוגעים לאשה עצמה, אינה מחויבת לאמץ את מנהג בעלה. ואלו דבריו (אה"ע ח"ב סי' יב):

אין כתר"ה יכול למחות ביד אשתו הרבנית החשובה מללבוש פאה נכרית. שאף אם כתר"ה רוצה להחמיר, אינו יכול להטיל חומרותיו עליה, שזהו רק דין שלה. וכיון שהיא עושה כדון, שהוא כרוב הפוסקים ושגם נראה כמותם, אינו יכול להחמיר עליה.

והרב חיים דוד הלוי ('תחומין' ו' עמ' 80) צמצם זאת עוד, והוכיח מדברי הברכי יוסף (או"ח סי' תסז ס"ק ה) שאפשר לקיים בבית אחד שני מנהגים. שם מדובר על איש שהחמיר לא לאכול אורז בפסח ואשתו ביטלה אותו רק לעצמה, והכנה"ג התיר לה לבשל לו ביום טוב לכבוד אחרון של פסח (שחל בשבת) אגב שהיא מבשלת לעצמה:

וראיתי בתשובות הרב כנה"ג ז"ל הנדפסות מחדש, סי' סב, דאסר לנוהג לאכול אורז וגבינה וכיוצא ביו"ט אחרון, היכא דאירע יו"ט אחרון בשבת שלא לבשל בע"ש; אך אם אשתו אוכלת אותם הדברים בפסח, יכולה לבשל, כיון שהיא מבשלת ואוכלת בו ביום.

ברור שלפי דעתם אין בעיה לנהוג מנהגים שונים בבית. לפיכך כתב הרב חיים דוד הלוי שאין לחייב את האשה לנהוג כמו בעלה אלא במקום שהוא צורך גמור, אבל בלא זה אין סיבה שיכופ הבעל את אשתו לנהוג כמותו ואפילו בענייני המאכלים.

משום כך, כתב הרב הלוי, שבחורה ממשפחה תימנית שנישאה לבחור אשכנזי חילוני, אשר הבטיח לא להפריע לה כלל בעניינים דתיים, הסכים לחנך את הילדים כרצונה, ואף הבטיח לשנות במשך הזמן את אורח חייו, תמשיך במנהגי עדתה עם בניה ואינה חייבת במנהגי אשכנז, שהרי אינה מפריעה לבעלה החילוני כלל. אולם באופן מפתיע הוסיף וקבע, שאם יחזור הבעל בתשובה, הבנים יהיו מחויבים באופן מוחלט למנהגיו, ואע"פ שהתרגלו במנהגי אמם עליהם לחזור למנהגי אשכנז. ודבריו אלו צריכים עיון רב.⁷

⁷ הערת העורך (ע. א.): ואכן על כגון זה מביא הפת"ש (יו"ד סי' ריד ס"ק ה) את תשובת זכרון יוסף (יו"ד סי' יד): "דאין הבן מחוייב להתנהג בהנהגת אביו זולת מה שהתנהג גם הבן מאז שהגדיל שהרגילוהו אבותיו ללכת בדרכיהם ועל אופן זה מיירי נמי המחבר שכתב קבלת הרבים חלה עליהם ועל זרעם, דהיינו שכבר נהגו כן יושבי העיר זרעם והוי כנדרו גם לזרעם, ולהכי חייבים לעשות כתקנתן; משא"כ

גם הגר"ע יוסף הביא את דברי הברכ"י (חזון עובדיה, הלכות מצרכי מזון הכשרים לפסח, סעי' ג) שאין איסור שינהגו שני מנהגים באותו בית, ועוד הוסיף שאם ברצונה להקל ולנהוג כבעלה הרי היא רשאית לעשות התרה, וכתב:

אשכנזיה שנוהגת איסור באורז וקטניות כמנהגה בבית אביה, אף על פי כן מותר לה לבשל לבעלה ביום טוב אורז או מיני קטניות. ואם ברצונה לבטל מנהג הוריה ולנהוג משעת נישואיה כמנהג בעלה, נכון שתעשה התרה כדי שתוכל לאכול בבית בעלה אורז וקטניות כמנהג הספרדים.

ג. "ואל תיטוש תורת אמך"

באגרות משה (או"ח ח"א סי' קנח) נימק את חיוב האשה ללכת אחרי בעלה, על פי כללי המנהגים, שמי שעוזב את מקומו והולך למקום אחר מתחייב במנהגי המקום החדש, ואף האשה עוזבת את ביתה והולכת למקומו של בעלה:

משום דהוי ליה כהולך ממקום שאין עושים למקום שעושים ואין דעתו לחזור, דקי"ל כהרא"ש והר"ן שנוהג כמקום שהלך לשם להקל, וכ"פ הש"ך והחוק יעקב והמשנ"ב (סי' תסח). והנה האשה לאחר נישואיה נחשבת נכנסה לרשות הבעל, שמקומה להיות אצל הבעל מדאורייתא, ועל כן אמרו בקידושין (ל, ב) "איש אמו ואביו תיראו - ולא אשה שאין סיפק בידה לעשות". ועי' בתוס' שם. וא"כ ע"י הנישואין אין לך הולכת ממקום למקום גדול מזו, והוא אדעתא שלא לחזור, ולכן צריכה לנהוג כמנהג בעלה בין להקל בין להחמיר.

ואף להש"ך והח"י אליבא דהרמב"ם דס"ל שגם באין דעתו לחזור נוהג חומרי מקום שיצא משם, שאני התם דתליא מילתא במחשבתו ודעתו בלבד, ובידו לחזור בו ממחשבתו הקודמת, אבל כאן ע"י מעשה הנישואין שאינה יכולה לחזור בה מודה שאף להקל נוהגת כמנהג בעלה... ועוד, שבאשה שעומדת לנישואין והיא מוכרחת לצאת למקום בעלה אין להחשיבה לעולם כקבועה במקום הזה של בית אביה, שיחולו עליה מנהגי ותקנות המקום שדרו שם הוריה וכו'. ולכן יש לה לנהוג כמנהג בעלה, וא"צ שום התרה.

האגרות משה ירד לשורש מחויבות האשה למנהגים, אלא שדווקא משום כך יש לבחון אם דבריו חלים על כל זוג ובכל מקום.

המחויבות למנהג נידונה הרבה בדברי הפוסקים ואנו נסכם בקיצור את צדדי הדיון. שגור בפי הבריות שכל אדם מצווה במנהגי בית הוריו מן הכתוב "ואל תיטוש תורת אמך". וכך נכתב בשאלות דרב אחאי (ויקהל, שאלתא סז):

ומנלן דמנהגא מילתא היא? אמר רבא בר אבא אמר רבי יוחנן אמר רב (חולין צג, ב): דכתיב, "שמע בני מוסר אביך ואל תיטוש תורת אמך".

אם הבן לא התחיל להתנהג מעולם כמנהג הטוב של אביו, אין הבן מחוייב להתנהג בפרישות ההוא". משמעות הדבר היא שכל אדם מקבל על עצמו את מנהגי בית אביו בנדר בעת היותו בר מצוה, ומי שלא עשה כך, אין בסיס הלכתי לחיובו.

ובדומה לכך הורה מו"ר הגר"א שפירא שליט"א, שמה שכתב הרב קוק זצ"ל (אורח משפט סי' טז-יח) על האיסור לשנות את הברת התפילה מאשכנזית לספרדית משום "אל תיטוש תורת אמך" – זה רק במי שאביו מתפלל בהברה האשכנזית; אבל מי שאביו כבר שינה את הברת התפילה צריך לנהוג כאביו ולא כסבו. ואילו הרצ"ה זצ"ל סבר שנכון יותר ללכת אחרי מנהג הסב (ורק אמר שאם המעבר יגרום להפרעה בתפילה, נכון שלא להחליף את ההברה).

אלא ש"תורת אמך" איננה מנהגים וחומרות שנהגו האב והאם באופן אישי. אלה אינם מחייבים את בניהם, מפני שאין בכוחם של ההורים לקבל אלא על עצמם בלבד. וכתב ר' יוסף בן עזרא בספר משא מלך (דף נו):

מימינו לא ראינו מי שאביו נוהג חומרא אחת, שיהיה בנו חייב לקיימה. צא ולמד מעיר ואם בישראל שאלוניקי, שהרבה מן הרבנים קיבלו על עצמם לנהוג שני ימים יום הכיפורים (כמו שהזכיר הרמ"א או"ח תרכד, ה), ואילו בניהם אחריהם אינם מקיימים מנהג זה. וכן מצאנו בחולין (קה, א) על מר עוקבא, שאביו נהג להחמיר שביום שהיה אוכל בשד לא היה אוכל מאכלי חלב עד למחרת היום, ואילו הוא היה אוכל לסעודה אחרת. ולכן נראה שדווקא באופן שכל בני העיר בכללם קיימו עליהם לנהוג באותה חומרא, כאותו מעשה של בני בישן, נעשה הדבר עליהם כנדר, וחל מנהגם גם על בניהם אחריהם, שמסתמא קבלו כן על עצמם ועל זרעם, כמבואר בתשובת הריב"ש, אבל יחידים שנהגו להחמיר באיזה ענין, אין בניהם חייבים לנהוג אותו מנהג, ואין בזה משום "אל תיטוש תורת אמך"⁸.

ד. המנהג איננו על קרקפתא דגברא אלא על המקום

את החיוב של "תורת אמך" יש אפוא להבין באופן מורחב כמחויבות למנהגי הרבים, שמה שקיבלו אנשי העיר בהסכמה, מחייב את אנשי המקום גם בדור הבא. וכך היה מעשה (פסחים נ, ב):

בני ביישן נוהג דלא הוו אזלין מצודר לצידון במעלי שבתא. אתו בנייהו קמיה דרבי יוחנן אמרו לו: אבהתיך אפשר להו אנן לא אפשר לן. אמר להו: כבר קיבלו אבותיכם עליהם. שנאמר, "שמע בני מוסר אביך ואל תיטוש תורת אמך".

קבלת הרבים חלה מדין נדר (אם ממש, כדעת החתם סופר, י"ד סי' קז, או כמצווה מדרבנן כדעת החיד"א בשירי ברכה י"ד סי' ריד ס"ק א), וכן פסק בשו"ע (י"ד ריד, ב, על פי דברי הריב"ש ח"א סי' מ וסי' שצט, בשם הרמב"ן במשפט החרם):

קבלת הרבים חלה עליהם ועל זרעם; ואפילו בדברים שלא קבלו עליהם בני העיר בהסכמה, אלא שנוהגין כן מעצמם לעשות גדר וסייג לתורה; וכן הבאים מחוץ לעיר לדור שם, הרי הם כאנשי העיר וחייבים לעשות כתקנתן, ואף בדברים שהיו אסורים בהם בעירם מפני מנהגם ואין מנהג העיר שבאו לדור בה לאסור, הותרו בהם אם אין דעתם לחזור.

סוף דבריו, שמי שאין דעתו לחזור לעירו הותר ממנהגי האיסור שלה, היא על פי דעת התוס' המובאת להלכה בהרא"ש (פסחים פרק ד סי' ד):

קי"ל כרב אשי דהוא בתראה. ויש לאדם לילך אחר מנהג המקום שדעתו להשתקע שם בין לקולא בין לחומרא. כי הא דר' זירא אכל מגרומתא דרב ושמואל בעלותו לא"י, כי לא היה דעתו לחזור לבבל, הילכך לא נהג חומרי המקום שיצא משם. וכן רבה בר בר חנה אכל תרבא דאייתרא בבבל, משום שהיה דעתו לחזור לארץ ישראל⁹.

ההלכה אינה מכירה אפוא במחויבות למנהגי אבות או עדות אלא לקבלת אנשי המקום. חובת המנהג לא הוטלה על ראשו של האדם אלא על המקום ויושבו, וגבולות המנהג הם גבולות

⁸ ועי' פ"ח סי' תצז בפרטי מנהגי איסור כלל ז; ר' יוסף שטיינהרט בשו"ת זכרון יוסף, חו"ד סי' יד, הובא בפתחי תשובה י"ד סי' ריד ס"ק ה; שו"ת רב פעלים ח"ב י"ד סי' כג.

⁹ וכן דעת הר"ן שם והטור באו"ח סי' תסח.

המקום. לכן אם עקר האדם ממנו ועבר לקהילה בעלת מנהגים אחרים, איננו חייב בו. יוצא מכלל זה חרם שהחרים בית הדין הגדול וקיבלוהו עליהם ועל זרעם (כמו חרם דרבנו גרשום): מנהג שנהגו אנשי העיר מעצמן ואותן המנהגים... ודאי מי שיצא משם ואין דעתו לחזור אין נותנים עליו חומרי אותו מקום שיצא משם, אבל בית דין הגדול שהחרים דבר אחד על כל אנשי גלילותיו עליהם ועל זרעם וקבלוהו עליהם, איני רואה... שנאמר שמפני שיצא ממקומו יהא מסולק החרם מעליו לפי שחרם זה אין המקום גורם אותו אלא אקרקפתא דגברי רמי¹⁰.

וכך הגדיר זאת בשו"ת גינת ורדים (י"ד כלל ג, ה).

ה. ההולך למקום שאין בו מנהג רשאי לשנות מנהגיו

הרמב"ם (הל' יום טוב ח, כ) לא הזכיר את הדין של "אין דעתו לחזור", אלא רק את הזהירות מלשנות בפני האנשים במקום שבו הוא נמצא, שלא יבואו לידי מחלוקת. לכאורה לדעתו המנהג הוא חובה על קרקפתא דגברא, והוא מחייב את האדם גם כאשר עבר למקום אחר. אולם אין בזה הכרח, אפשר לפרש את דבריו בדרכים אחרות.

השו"ך (י"ד סי' ריד ס"ק ח) עמד על הסתירה בדברי השו"ע (שהעתיק את לשון הרמב"ם בהלכות יום טוב, או"ח סי' תסח סעי' ה, בניגוד לדבריו באו"ח סי' תקעד ובי"ד סי' ריד סעי' ב) ותירץ:

דעת המחבר לחלק בין אין דעתו לחזור ומ"מ אין דעתו להשתקע בעיר שהלך לשם רק במקום אחר, ובהך גוונא מיירי בא"ח סי' תסח, ובין דעתו להשתקע במקום שהלך שם, ובהכי מיירי שם סי' תקעד וכאן, וצ"ע.

ולענין דינא נראה כסברת הרא"ש וסיעתו דלעולם יש לו לעשות כמנהג המקום שדעתו להשתקע שם, בין לקולא בין לחומרא.

כלומר, חובת מנהג המקום כה חזקה שהאדם לא ייפטר ממנה אלא כאשר תגבר עליה מחויבותו למנהגי המקום החדש. אולם בעל השו"ע עצמו כתב (שו"ת אבקת רוכל סי' ריב) שגם אם הלך למקום שאין בו מנהג אחר נפטר מנהגיו, משמע שמייד בעקירתו מן המקום נפטר ממחויבותו:

ועוד אני אומר, שאפשר שבני מקום שנהגו לאיסור שנעקרו ממקומם והלכו למקום שאין בה ישראלים, אם רצו לבטל מנהגם הראשון - הרשות בידם.

והוא מביא ראיה לדבריו מן הירושלמי (פסחים ד, א).

ו. ליקוטאי

במשך הדורות השתבש יישומם של הדברים במציאות. כיבושים וגירושים גרמו ליהודים ולקהילות גדולות לנדוד לעתים תכופות. הדין שהתאים להגירה טבעית זוחלת, לא הלם קהילות שלמות שנטמעו במקום חדש ועדיין קיוו לחזור למקומן הראשון. עובדות החיים גברו על הדין הפשוט וקבעו מציאות הלכתית חדשה. המהרשד"ם (י"ד סי' מב) מביא בענין זה את תשובתו של ר' יעקב בן חביב:

בוחר לבות הוא יבין דאי לא דמסתפינא מקול המולה הייתי אומר שראוי לשום נגד פנינו מאמרם ז"ל על לא תתגודדו, לא תהיו אגודות אגודות, וכיון שגרדושי איטליא היושבים עתה פה, גם כל יושבי רומניא יצ"ו, אחינו אנשי גלותנו לא היו מכשירים בדיקה בנפיחה, גם אנחנו נחזיק מנהגם הטוב, כפי מה ששנינו: נותנים עליו חומרי המקום שהלך לשם כו', ומיראת ההמון מנעתי מזה. גם לסיבה עצמית כי מצאתי בבואי הנה חכמים ספרדים חסידיים

¹⁰ ב"י בשם תשובת הר"ן סי' מח. ועי' שו"ע י"ד סי' רכח וברמ"א שם.

ואנשי מעשה, ובפרט אביר הרועים זקן ונשוא פנים החכם השלם כה"ר שמואל פראנקו, גם החכם השלם הנעלה דון יהודה בן באן בנשת וחכמים אחרים מנהיגים ע"פ התורה והמנהג, ולמה לי ליכנס עצמי בין ראשי ההרים?

ומסיק המהרשד"ם:

הרי שאלו גאוני עולם לא חשו למשנת נותנים עליו חומרי המקום כו' וגם הרב כמה"ר יעקב ז"ל שתק והודה לדבריהם.

שני נימוקים הלכתיים ניתנו לכך. האחד, המקום איננו השטח אלא הקהילה. החובה לקבל את מנהג המקום היא על יחידים ולא על קהילות, שעוצמתן גדולה והן ממשיכות לתפקד כקהילה לעצמן גם במקום החדש, על כן הן מושכות אתן את מנהגיהן. וכך כותב המהרשד"ם:

ומה שנראה לענ"ד ולקוצר השגתי טעם בזה, כי אפשר כי לא אמרו זה רק ביחיד או יחידים שבאו למקום החומרא; אבל כאשר הם קהל בפני עצמו, הרי הם כאילו יושבים אלו בעירם ונוהגים כמנהגם ואלו בעירם ונוהגים כמנהגם ואין כאן מקום ללא תתגודדו כו'...

הסבר אחר התבסס על חולשת המנהג המקומי. במקום של קיבוץ גלויות שיטפון הבאים הופך את המקום לעיר של ליקוטאי, וקשה לדבר על מנהג המקום. וכך כותב המהר"ל (הל' איסור והיתר יג):

שאלו למהר"י סג"ל: היאך אוכלים הבחורים הנכרים מבדיקת הקולות שמקילין להתיר במגנצא תוך חומת העיר ומחוצה לה אסורה? והשיב דאין לחוש ע"פ המרדכי דכתב דבזמן הזה אין אנו בקיאיין בחומרי המקום שהלך לשם וחומרי המקום שיצא משם. ושוב אמר דאיתא בתוס' פ"ק דפסחים: שתי פרות היו חורשות וכו'. בירושלמי דייק, ירושלים לא מקום שנהגו בו שלא לעשות מלאכה? כלומר, סברא הוא לנהוג שם איסור כיון שמתקבצין שם אף ממקומות שנהגו בהן איסור.

וכך תיאר הרב עובדיה הדאיה (הובא בשו"ת שמחת כהן או"ח סי' קמ) את מציאות ימינו:

הדבר פשוט שאנו הספרדים לא נמשכים אחרי חומרות האשכנזים, בפרט כי מיישבי היישוב בארץ הקודש היו הספרדים ואחר כך באו האשכנזים ונשארו במנהגם. ובאמת היו צריכים גם הם ללכת בעקבות הספרדים שהם תושבי הארץ העיקריים, אלא שמכיון שארץ ישראל היא בחינת לקוטאי מכל העדות, הסכימו הרבנים הראשונים שכל אחד יישאר במנהגו.

ז. מיזוג הגלויות

בראשית ימי המדינה והעלייה הגדולה היה ברור שלא תהיה תקומה לישראל אם אלפי העולים שהגיעו מעשרות ארצות יישארו איש איש בלשונו ובמנהגיו. אז קמו אנשי חזון וניסו למזג את העדות ולגבשן לחטיבה אחת. לא היה זה מפעלו של בן-גוריון לבדו אלא היו לו שותפים רבים, שראו את גודל השעה ופעלו למען אחדות ישראל. ביניהם היה הרב עוזיאל שכתב דברים נחרצים (משפטי עוזיאל ד, עניינים כלליים א):

כיון שרשאים בני מקום אחד לשנות מנהגם כמנהג המקום שהלכו לשם ואין בזה משום "אל תיטוש" וכו' - מסתברא דטוב ורצוי לעשות כן כדי למנוע מחלוקת מביניהם. וכמ"ש הרמב"ם בתשובתו: "חייבים כל בית ישראל הנקראים בשם בית יעקב המחזיקים בדת משה רבנו ע"ה להיות כל עדה וקהל מישראל אגודה אחת".

לא הותר לעשות אגודות אלא רק בכגון קהילות האשכנזים וספרדים שהן נפרדות במנהגיהם ומצויינות בתור חטיבות מיוחדות, וגם זה במחלוקת הוא שנוי, ולדעת המרדכי מותר לכל אחת מן הקהילות לשנות מנהגן אם דעתם נוטה אחריהם, וכיון שמותר ממילא

יוצא דמיון מן המובחר היא להתאחד. ולזה צריך לשאוף ולהתפלל שה' אחד יאחד את כולנו לעבדו בלב אחד ובאחדות המעשה והדבור. אבל ודאי שאסור משום לא תתגודדו להוסיף עוד קרעים ע"ג קרעים ולהתפלג לאגודות אגודות, ואין ישראל נגאלין עד שיעשו כולם אגודה אחת (ילקוט עמוס ט). וכן ישראל בהרצאה אינם נענין עד שיהיו כולם באגודה אחת (מנחות כז) ואימתי הוא מתעלה כשהן עשויין אגודה אחת.

כלומר, אנו מצווים על מה שנאמר בתורה (במדבר טו, טז): "תורה אחת ומשפט אחד יהיה לכם", ושינוי המנהגים פסול באופן עקרוני. וכך נאמר במדרש תנחומא (קרח סי' ה):

כך אמר להם (משה לעדת קרח): בדרכי עכו"ם יש נימוסים הרבה ואין כלם מתקבצין בבית אחד, ואנו אין לנו אלא ה' אחד ותורה אחת ומשפט אחד ומזבח אחד וכהן גדול אחד ובית המקדש אחד...

רק המרחק הגיאוגרפי וריבוי הגלויות גרמו בצוק העתים לפירוד ולשינוי המנהגים. נגד המיזוג קם הרב עובדיה יוסף שליט"א (שו"ת יביע אומר ח"ח, אה"ע סי' כו אות ב) ודחה אותו בתקיפות מבחינה הלכתית. באופן פרדוקסלי גם הוא בעד האחדה, אולם בתנאי שתהיה לפי דעת מרן הב"י:

ומעתה יש לתמוה על מה שכתבו הרבנים הראשיים לישראל, לגזור על כל תושבי ארץ ישראל "לאסור" עליהם לגמרי מצוות ייבום, ונוראות נפלאתי, ובמיוחד על הגר"צ עזיאל, שאין מלאם לבם לצאת נגד גדולי הפוסקים, ומרן הקדוש אשר קיבלנו הוראותיו ככל אשר יאמר כי הוא זה, וכל קדושים שעמו, ולאסור לקיים מצוות ייבום, ואמינא ולא מסתפינא שאין כל תוקף להסכמתם, ואדרבה, מצוה לעודד ולחזק את ידם של הבאים לקיים מצוות ייבום, והם ספרדים ומבני עדות המזרח. ואין לי ספק שאהבתו של הראש"ל הגר"צ עזיאל לאחד את האומה גרמה לו לקלקל את השורה, כי אין זו תקנה אלא קלקלה. וראה בס' הצבי ישראל (משואה לדור עמ' פו) שכ', בישיבה אחת של מועצת הרבנות הראשית, הצייע הגר"צ עזיאל ז"ל לוותר על השחיטה הספרדית בירושלים, ולאחד את כל השחיטות, ושגם הספרדים יקבלו עליהם מנהגי האשכנזים, וזאת מרוב חשקו לאחד את כל האומה, ואז עמד הגר"צ פראנק, ואמר, אף אם הרבנים הספרדים יסכימו לבטל שחיטתם, אקום אני ואארגן שחיטה ספרדית בירושלים, כי על כל עדה להחזיק ולנהוג כמנהג אבותיה, ובמנהגיה המקובלים מדורי דורות.

כידוע, מיזוג הגלויות צלח רק למחצה. הגאולה באה קמעא קמעא, כי איננו מסוגלים לעכל מהלך מהיר ודרסטי מדי. המיזוג הזה היה דורסני ועדות רבות נכנסו אליו מוכות וחבולות. מכאן באה הנסיגה בתהליך. המטוטלת נטתה לצד השני והחל תהליך של התפרקות החברה הישראלית ועליית העדתיות מחדש. אך זה רק צד אחד של המטבע, ובמקביל מתרחש תהליך היסטורי הפוך. שנים רבות חיה כל עדה בקהילה לעצמה, עם בתי כנסת משלה ורבנים משלה. המידור היה מוחלט, ובן קהילה אחת לא פגש בחיי הקהילה האחרת מבפנים. מצב זה קיים עדיין בציבור החרדי, שתחם את מושבו לקהילות מסוימות, אבל הציבור הרחב פרץ את המחיצות לגמרי. מלמטה הולך ומתרחש תהליך של מיזוג: מתרבים הזוגות המעורבים, אנשים גרים בכל מקום, בתוך קהילות ובתי כנסיות מעדות אחרות, ומערכות החינוך משותפות לבני העדות השונות. ההתפתחות הדמוגרפית מחישה את התהליך, וכל העדות באות אליו מרצון ומתוך בריאות ועצמה. ברור שבסופו של דבר יביאו הדברים להאחדה.

כבר היום רבים מבתי הכנסת הם מלוקטים. נעימות התפילה של "נוסח בני עקיבא", המשמשות בהרבה מן הקהילות האלה, "זכו" לביקורת רבה, ובצדק, על שאין בהן משל עדות המזרח. אולם

עם זאת ביטל "נוסח בני עקיבא" את ההגייה ואת ניגוני התפילה האשכנזיים – לא נוסח של גליציה, לא של הונגריה, ליטא או גרמניה, אלא נוסח חדש של קהילה ארצישראלית מלוקטת; ולפי האמור לעיל, במצב הזה הוא לגיטימי.

אמנם דווקא ביחס לנוסח המילולי של התפילה כתב המגן אברהם (או"ח סי' סח. הקדמה):

המנהגים שנהגו בשורשי התפילה אין לשנות ממנהג מקומו כי י"ב שעורים בשמים נגד י"ב שבטים וכל שבט יש לו שער ומנהג, לבד מה שנזכר בגמרא שווה לכל. וזו לשון הגמרא ירושלמי: אע"פ ששלחנו לכם סדר התפילות אל תשנו ממנהג אבותיכם.

אבל אין הדברים אמורים אלא ביחס לתפילה בלחש, אבל לא לתפילה בציבור. בקהילות המלוקטות יש מקומות רבים שאין נוסח תפילה קבוע אלא כל חזן מתפלל בנוסח שלו.

ז. בית חדש

הכרעת הפוסקים שעל האשה לקבל את מנהגי בעלה נאמרה ביחס לזוג שנשמע במשפחה הפטריארכאלית, הזוג קובע את ביתו ליד ההורים או בתוך קהילת עדתו של הבעל, ובמקרה כזה מנהגו של הבעל מחייב את האשה ביחס לדברים משותפים לחומרא ולקולא, אם שני מנהגים יפריעו לניהול התקין של הבית.

אבל כאשר הזוג מתחתן, עוזב את הוריו משתי העדות והולך לקבוע את ביתו במקום חדש, בקהילה שאין לה מנהג ברור, מקומו החדש הוא ביתו. הוא איננו מחויב למנהגי העבר, גם לא לקהילה המלוקטת החדשה. עליו אפוא לעצב את ביתו החדש ולקבוע לו את מנהגיו. הדבר ייעשה בהסכמה לרצונם של שני בני הזוג, כפי שהם מחליטים בשאר ענייניהם. יש בתים שבהם האיש הוא הדומיננטי מבחינה רוחנית, ויש בתים בהם הדברים הפוכים. בני הזוג יכולים לקבל על עצמם את מנהגו של אחד מהם או את המנהגים הטובים והראויים בעיניהם משני הצדדים. ושלוש על ישראל¹¹.

המסקנה הזאת עלולה לעורר חששות רבים:

1. הקביעה ש"נקבה תסובב גבר" עשתה את הבעל לדמות הקובעת בבית, ובשעה של משבר ומחלוקת יש יתרון גדול לקיומה של סמכות מוכרת בתוך המשפחה. שדרוג מעמדה של האשה

¹¹ **הערת העורך (ע. א.):** בהקשר לכך כתב הגר"נ גולדברג: "בספר מעדני שלמה כתב בשם הגרש"ז אויערבך זצ"ל שאשה אחר נישואיה צריכה לנהוג כמנהג הבעל בין לחומרא ובין לקולא, והטעם הוא לא מדין מי שהלך ממקום למקום שמקבל עליו את מנהגי המקום שבא אליו, אלא מהטעם שהיא משועבדת לבעלה (ואינה צריכה התרת נדרים), וכיוון שמקור החיוב הוא השעבוד ולא מנהג המקום, רשאי הבעל למחול לה. ומעשים בכל יום שהבעל מוחל לאשתו שתמשיך להתפלל בנוסח שהיא רגילה בו..." (דרכי הפסק מאת הגאון רבי זלמן נחמיה גולדברג שליט"א, בית ועד לתורה, גבעת שמואל, ניסן תשמ"ד). על כך הוסיף הרב יובל שרלו בתשובה לשואל באתר 'כיפה': "כיוון שדיני המנהגים מבוססים על דיני שעבוד, יש מקום להסכמה פנימית של בני הזוג לכיוונים אחרים. אדגיש כי אין אני טוען שהרש"ז אויערבך זצ"ל אומר את זה בכל מצב, ועמדת הר"נ גולדברג שליט"א היא שמעל שניהם מרחפת חובת מנהגי המקום ועוד ועוד..."

תשובת הכותב: לעיל (פרק א/2) הצבעתי על השעבוד כהתחייבות ממונית מוגבלת, שאין בו אמירה עקרונית שהאשה חייבת לנהוג כבעלה. השעבוד יכול לחייב רק לדברי האומרים שלא ייתכנו שני מנהגים בבית אחד, כי הם סותרים זה את זה. המחלוקת הובאה בפרק ב.

והאפשרות לקבל את מנהגיה, עלולים לאיים על ההיררכיה הזאת. אולם דומני שזו אשליה לחשוב שבידי הרבנים לבטל את המחלוקות במשפחה או למנוע את הבאת יחסי הכוחות האמיתיים בין בני הזוג לידי ביטוי. אולי הדבר היה אפשרי בימים מקדם. היום הנשים אסרטיביות מספיק כדי לעמוד על דעתן, ואף על פי כן הכוח המלכד את המשפחה חזק מן המחלוקות. כל זוג מוצא את הדרך להבחין בין החשוב לטפל ולומד לקיים חיים משותפים. זוג מסוגל להכריע בהכרעות קשות: היכן לגור, איזה בית לקנות, איזה סוג חרסינה לשים במטבח וכדו'; ומדוע נחשוב שאיננו מסוגל לשבת יחד ולהחליט בשום שכל על אופיו של הבית והמנהגים שישררו בו?

2. כרבנים יש לנו אחריות כבדה וזו גורמת לנו לא לתת לדברים להתרחש באופן טבעי, כדי לוודא שלא תהיה סטייה לכיוונים מסוכנים. איך אם כן ניתן לזוג להחליט בעצמו על מנהגיו, כאשר יש חשש שיבחרו את כל המנהגים המקילים?

לחשש כזה היה מקום בדברים אסורים, אך מדובר כאן במנהגים, שביסודם הם חומרות ולא הלכות הנוהגות מעיקר הדין, מדוע אנחנו חייבים להתערב? אני מציע לתת אמון בבני קהילתנו שכוונתם לטובה. מי שחושש שאם הבחירה תהיה בידי הזוג, הוא יבחר תמיד במנהגים לקולא, טועה! מי שרוצה להקל לא חיכה לנו עד עכשיו. ואם יבחרו בני הזוג בקולא מסוימת במקום שמוותר להם מצד הדין, מה רע בכך?

אין סיבה עקרונית להסתייג מכך שמי שנישא ליוצאת הולנד ינהג בביתו לחכות שעה אחת אחרי בשר לאכילת חלב, אף על פי שאינו עושה כשו"ע וכהמלצת הרמ"א (י"ד פט, א). הרי זה כמנהג הפשוט שהרמ"א הזכיר שם! ואם יביא הדבר לשלום בית, מי אנחנו שנמנע זאת מהם?

ג. קיים החשש שמא ישתנו הסדרים ויתבטלו מן העולם מנהגים קדושים וראויים. אולם אף על פי שמובטחים אנו שהתורה הזאת לא תיבטל חלילה, אין הבטחה כזו על מנהגי העדות השונות. אלה בוודאי לא יתקיימו לעד, וייבטלו כאשר נחזור להיות גוי אחד בארץ ויהיה בישראל בית דין גדול אחד (עי' בדברי הרב עוזיאל לעיל). ואינני רואה בעיה אם התהליך יואץ מעט בעזרת הזוגות המעורבים.

סיכום

1. אין הנחייה הלכתית עקרונית שמחייבת להעדיף בתוך המשפחה את הבעל על האשה.
2. על פי הלכות המנהגים אין חובה של האדם למנהג אביו והמנהג המחייב הוא של המקום והקהילה.
3. אשה שנכנסת למשפחה הפטריארכאלית כתוצאה מכך שעברה לבית בעלה וקהילתו, מקבלת את מנהגי המקום החדש.
4. כיום, שבני זוג עוזבים את קהילת הוריהם ועוברים למקום חדש ומלוקט, שאין בו מנהג מגובש, אינם חייבים במנהגי הוריהם ועדתם¹².
5. מקומם הוא משפחתם החדשה, ועליהם לקבוע בהסכמה את מנהגי ביתם.
6. שאלות שאינן תלויות במנהגים אלא במחלוקות הלכתיות של ממש, דורשות דיון נפרד.

¹² הערת העורך (ע. א): עי' שו"ת במראה הבזק, ח"ו סי' כד, שדן בשאלה זו.